

toztatja a tapasztalót. Az esztétikai tapasztalatnak mint játéknak elsőbbsége van a játékos tudatával szemben. (Gadamer: Uo. 90.) Ilyen értelemben nem beszélhetünk (itt sem) „kívül” és „belül” tiszta kategóriáiról.

3. Mivel a játéknak csak komoly lehetőségek mellett van izgalma – írja Gadamer –, a játék kockázata pontosan ebben az izgalomban rejlik: „Ilyenkor a döntés szabadságát élvezzük, amely ugyanakkor mégis veszélyeztetve van és elkerülhetetlenül korlátozott.” (Gadamer: Uo. 91.)

4. Heidegger, Martin: *Wozu Dichter?*, In. *Holzwege*, Klostermann, 2003. Alapkiadás: 1946.

5. Wellbery által is hivatkozott tanulmányában Derrida úgy határozza meg a jegy (mark), vonás struktúráját, mint amely megalapozza, hogy ez a jegy nem szükségszerűen kapcsolódik – még ha utalás formájában jelenik is meg – egy vonatkozáshoz (renvoi) vagy egy dologhoz. Derrida, Jacques: *My Chances/Mes Chances (A Rendezvous with Some Epicurean Stereophanies)*, In. Smith, Joseph – Kerrigan, William (Ed.): *Taking Chances. Literature and/or Psychoanalysis*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1982. (1–32.) 15.

6. Gadamer azonban azt is hangsúlyozza, hogy a megértés horizontját nem korlátozhatja sem az, amire a szerző eredetileg gondolt, sem pedig a címzett horizontja, akinek a szöveget eredetileg írták. Ami írásban van rögzítve, az függetlenedett eredetétől és szerzőjétől, s pozitíve átadja magát az új vonatkozásoknak. (Gadamer: i.m. 277.)

7. „Minden szó inkább már maga egy új rend eleme és ezért potenciálisan ennek az új rendnek egésze maga” – idézi Kulcsár Szabó Ernő a *Gesammelte Werke*ből. Kulcsár Szabó Ernő: *Az „immaterialis” beíródás. Az esztétikai tapasztalat medialitásának kérdéséhez*, In. Uő.: *Szöveg – medialitás – filológia*, Akadémia Kiadó, Budapest, 2004. 68.

8. Gadamer: i.m. 282.

9. Gadamer Kierkegaardnak a szubjektivizmusról alkotott kritikájával és Hegel reflexiós filozófiájával kapcsolatban is kifejti, hogy nem lehetséges olyan pozíció, amely kívül esne az önmagához eljutó tudat reflexiós mozgásán – még ha az általa elgondolt valóság határt is szab a reflexió mindenhatóságának. (Gadamer: i.m. 240.) Magunkat nem vagyunk képesek kívülről, objektíven, a világ dolgai felől szemlélni. (Gadamer: i.m. 85.)

10. A valamit mindig „gondoló” nyelv medializálódásának eseményében ugyanis szöveg és nyelv olyan összetartozó különbsége nyilatkozik meg, amely – a „lenni” és „megmutatkozni” elválaszthatatlanságán keresztül – a műalkotást teszi ezen összetartozás csak (el)különbözésben megérthető történéseinek a helyévé. (Kulcsár Szabó Ernő: i.m. 70.)

KELEMEN ZOLTÁN

Ellentmondásra ébredés

JAMES JOYCE ÉS A MAGYAROK?

„But would anyone, short of a madhouse, believe it?”¹

James Joyce, miután megszökteti Nora Barnacle-t, 1904. október 20-án Zürich felől megérkezik Triesztbe. Ezzel az eseménnyel nemcsak a nélkülözéssel és költözésekkel teli évek hosszú sora kezdődik el az ifjú ír pár számára, és nemcsak Joyce íróvá érésének folyamata vesz fordulatot, de az eddigiekhez képest sokkal jelentősebb mértékben erősödik fel a szerző későbbi irodalomtörténeti beágyazottságának ellentmondásossága.² A rendkívül alaposan feldolgozott időszak, míg Joyce az Osztrák-Magyar Monarchiában élt, ennek következtében még mindig gyakorta homályos részleteket hordoz, nem ritka, hogy a szakirodalom alkotóelemei egymással ellentétes „tényeket” közölnek, s ebből vonnak le következtetéseket az életműre vonatkozóan. Ráadásul, ha valaki a könyvtárnyi Joyce-irodalmat tanulmányozza, egy idő után óhatatlanul igazat kell adnia Takács Ferenc „eretnek”, de

pontos megállapításának: „gyanítható – bár merőben fizikai okoknál fogva ez a gyanú nem bizonyítható –, hogy a Joyce-kutatás öt-tízéves ciklusokban önmagát ismétli, azaz az ipar voltaképpen ugyanazokat a tudományos árucikkeket gyártja le újra meg újra.”³ Az irodalomtörténeti megközelítések szívesen nagyítják fel a különböző nemzeti irodalmak hatását Joyce műveire, melyek szerintem inkább immanens módon, vagy világirodalmi távlatokba illesztve értelmezhetőek. Az alábbiakban elkerülhetetlenül vizsgálat tárgyává válik jó néhány efféle adat, illetve következtetés, mivel az elemzés tárgya James Joyce művészetének és Magyarországnak, főként a magyar kulturális-civilizációs hatásoknak a kapcsolata.

1899-ben tekinti meg az egyetemista Joyce Munkácsy Mihály Dublinban kiállított képét, az *Ecce Homo*. Ezt az élményét recenzióban dokumentálja, s jelenlegi tudásom szerint ez a beszámoló az első magyar tárgyú írásműve,⁴ mely saját nézeteiről igen sokat, a magyarsággal kapcsolatos tudásáról semmit sem árul el. Cikke második bekezdésében a szobrászatról ír, mégpedig úgy, hogy a figyelmes olvasó könnyen megtalálhatja a párhuzamokat e korai írásmű hangvétele és az *Ulysses* azon része között, melyben Leopold Bloom az antik istennők szobrairól elmélkedik.⁵ Bizonyos fokú következetlenséggel utasítja el a festészettechnikai észrevételek jogosságát, hogy kicsit később éppen ezekről írjon röviden. Recenziója legnagyobb részben a festmény alakjainak ismertetése. A szereplők bemutatásában még nyoma sincs annak a filozemitizmusnak, mely már Triesztben jellemezte a szerzőt. Általában elmondható, hogy ebből a rövid írásműből csak igen kevés következtetést vonhatunk le a későbbi művekre vonatkozólag, s azokat is csak visszatekintve. Nehezen hihető, hogy bármilyen későbbi jellemző tudatosan felbukkanna ebben a leírásban, valamint azon kívül, hogy az *Ecce Homo* alkotója magyar nemzetiségű, semmilyen további kapcsolat nem fedezhető fel a magyarsággal. Közismert tény, hogy először a *The Dubliners*-ben találhat az olvasó magyar utalást (az egyik szereplő magyar származású),⁶ s innen kezdve a prózai életműben folyamatosan jelen van, ha csak említés szintjén is, a magyarság. Takács Ferenc *Joyce és a magyarok* című tanulmányában jellembeli és alkati folytonosságot mutat ki az *After the Race* Villona (talán Villányi?) nevű magyar szereplője és Leopold Bloom között, majd rámutat arra, hogy Joyce számára a magyarokat illetően (is) mennyire fontos volt a táplálkozás, illetve az anyagcsere kérdése.⁷

John McCourt *A virágzás évei* című monográfiájának elején a bevezetőben említett anomáliáról számol be Trieszt kapcsán,⁸ így nem csoda, hogy műve bevezetőjének elején ez a felsorolás áll: „Joyce Triesztben írta a *Dublini emberek* legtöbb elbeszélését, az *Ifjúkori önarckép* teljes szövegét és a *Száműzötteket*, valamint az *Ulysses* jelentős részét is.”⁹ A témával foglalkozó érdeklődő nem lepődhet meg a hatástörténet különböző elemeinek egyensúlytalanságát sugalló véleményeken. Mind Joyce első magyar monográfiája, Lutter Tibor, mind Egon Naganowski egyetért abban, hogy Joyce introvertált, otthonülő, csendes, megfontolt, józan ember volt.¹⁰ Ezt az irodalmi legendát teljes mértékben cáfolja John McCourt a trieszti évekről írván.¹¹ Később saját megállapításaival kerül ellentmondásba Naganowski, amikor világosan ír Joyce alkoholszenvedélyéről.¹² Monográfiájában egy helyütt az író jellemzése a kapitalizmus által elnyomott, de meg nem nyomorított dolgozó ember apoteózisává változik.¹³ Ezzel szemben McCourt visszaemlékezések alapján

alaposan dokumentálja mind a trieszti és római évek kicsapongásait, melyek feltehetőleg Joyce egészségének megromlásához is hozzájárultak, mind a szinte rendszeres magánéleti-családi problémákat, valamint azt, hogy az egzisztenciális bizonytalanság, melyben a Joyce család az Osztrák-Magyar Monarchiában töltött évek túlnyomó részében élt, legnagyobb részben a családfő felelőtlen viselkedésének eredménye volt. Szintén nincs konszenzus abban a tekintetben sem, hogy ki ihlette a *Chamber Music* címét. John McCourt szerint Stanislaus Joyce adta a címet, aki nélkül a kötet meg sem jelent volna. Elgondolkodtató, hogy ez az információ Joyce öccsének *My Brother's Keeper* című visszaemlékezéséből származik.¹⁴ Egon Naganowski viszont magának Joyce-nak a visszaemlékezéseire hivatkozva arról ír, hogy az alkotó egy barátja és annak szeretője számára olvasott fel verseiből, midőn a hölgy visszavonult a spanyolfal mögé, s az onnan felhangzó csobogó-csengető hang, mely zene volt Joyce füleinek, ihlette a kötet címét.¹⁵ Hasonló különbség figyelhető meg a trieszti Berlitz Iskolában Joyce által tanúsított oktatói viselkedés, valamint Joyce-nak az iskolai tananyagról megfogalmazott véleménye tekintetében John McCourt és Takács Ferenc műveiben. Míg Takács liberális, szinte már anarchikus pedagógiai gyakorlatról számol be, Letizia Svevo beszámolójára utalva, addig McCourt az önmagához szigorú, pontos, alapos oktató portréját rajzolja meg, aki fontosnak tartotta a Berlitz nyelvkönyveit, melyek Takács szerint a normatív tekintélyelvűség példáiként nem váltották ki az író művész lelkesedését.¹⁶

Ha James Joyce magyarokhoz való viszonyát próbálja valaki vizsgálni, mindekelőtt azzal kell tisztában lenni, hogy az író rendkívül következetes apolitikus magatartást tanúsított egész életében, akár *The Day of the Rabblement* című cikkét, akár trieszti író tárgyú nyilvános előadásait tekintjük, vagy a szocializmussal való állítólagos kapcsolatát vesszük szemügyre. A trieszti olasz irredentizmussal kapcsolatban is főként személyes, baráti kapcsolatai voltak a fontosak, bár többször párhuzamot vont az Osztrák-Magyar Monarchiában élő elnyomott nemzetek-nemzetiségek és Írország helyzete között, ráadásul ennek kapcsán legalább egyszer a magyarok viselkedésére is tett egy elítélő megjegyzést. A *Stephen Heroban* így ír: „a magyarok nagyon is hatékony agresszivitással bánnak a politikailag hozzájuk kapcsolt latin, szláv és teuton népességgel, amelyeknek száma nagyobb az övékéknél.”¹⁷ Joyce figyelemre méltónak tartotta, hogy az egyik legismertebb irredenta, Teodoro Mayer egy magyar származású zsidó, aki az *Il Piccolo* és az *Il Piccolo della Sera* tulajdonosa és alapítója volt, másfelől Bloom egyik modellje.¹⁸ Az irredentizmus művészeti jelentkezésével kapcsolatban Joyce nem rejtette véka alá elítélő, megsemmisítő véleményét. Degenerált, erőszakos, provinciális, patetikus ballaszttól elnehezült, esztétikailag értéktelen jelenségnek tartotta ezeket a próbálkozásokat, különös módon, éppen nagy kedvencéről, Dantéről írván tér ki erre a témára, mint a kortárs olasz irodalom sajátosságára.¹⁹ Marino de Sombathely, aki az *Odüsszeia* olasz fordítója volt, talán nevével adta az ötletet a Bloom család magyarországi lakhelyéhez, bár Joyce éppúgy értesülhetett vásári listákból a dunántúli városról.²⁰ Több szerző igen fontosnak tartja Arthur Griffith *The Resurrection of Hungary: a Parallel for Ireland* című művének szerepét Joyce magyarság-képének kialakulásában. Griffith műve valóban komoly hatással volt Joyce gondolataira, már a *Stephen Heroban* is megtalálható a nyoma.²¹ Takács Ferenc *Országok és*

keresztfák című tanulmányában rámutat, hogy az *Ulysses* bordély-fejezetében Bloom Írország királyává koronázásának eseményében Joyce I. Ferenc József 1867-es királyi koronázásának ceremóniáját írja le parodisztikusan,²² melyről Griffith könyvéből tájékozódhatott.²³ Ferenc József az *Ulysses*ben a Libényi-féle merénylet okán is szóba kerül.²⁴ Mindennek kapcsán idézi Takács Anthony Burgesst: „az Ulysses bizonyos értelemben az Osztrák-Magyar Birodalom utolsó nagy művészeti produktuma.”²⁵ Fáj Attila egész tanulmányt írt *A „Magyarország feltámadása” című pamflet és Joyce* címmel, melyben megemlíti az *Ulysses* előbb idézett részletét,²⁶ majd kitér arra, hogy Griffith nem véletlenül használja a „feltámadás”, „felébredés” kifejezéseket. Így von párhuzamot a Deák Ferenchez kötődő szavak, melyek Magyarország jövődő ébredésével kapcsolatosak, és Finn MacCumhal legendás álma között. Fáj Attila természetesen Tim Finnegan balladájára is utal a későbbi *Finnegans Wake* okán.²⁷

Valószínűleg az a mondat jellemzi leginkább James Joyce történelemhez és politikához való hozzáállását, melyet Stephen Dedalus mond az *Ulysses*ben: „History, Stephen said, is a nightmare from which I am trying to awake.”²⁸ Amellett, hogy az első világháborút még Triesztben ironikusan így értelmezte: „Véleménykülönbség egy idős úr, akit húsz lépésről nem hallani, (...) és egy fiatalabb úr között, akit ugyanolyan távolságról nem látni”.²⁹ *A Chronology of the Life of James Joyce* egy Joyce-levelelől szabadon így idéz: „1914 – szerencsés év: januárban Grant Richards bejegyezte a *Dublini emberek* kiadásába, és június 15-én a könyv megjelent. 1914. február 2-től 1915. szeptember 1-ig folytatásos formában napvilágot látott (...) a londoni Egoistban az *Ifjúkori önarckép*. Márciusban Joyce elkezdett dolgozni az *Ulysses*en, de egy időre félretette, hogy megírja a *Számkivetettek*.”³⁰

1914. július 28-án kitör az első világháború. Ez a „jelentéktelen” mondat nem szerepel a „szerencsés év” eseményei között. John McCourt szintén arról számol be, hogy a kezdeti időszakban a háború egyáltalán nem érintette meg az írásban elmerült alkotót.³¹ Joyce elképzelését a nemzeti hovatartozás fontosságáról *A Portrait of the Artist as a Young Man* egy részlete tovább árnyalhatja, melyben a gyermek Stephen Dedalus határozza meg helyzetét a világban:

„Stephen Dedalus
Class of Elements
Clongowes Wood College
Sallins
County Kildare
Ireland
Europe
The World
The Univers”³²

Goldmann Márta fogalmazza meg Joyce kivételesen bölcs döntéséből fakadó szabadságának lényegét: „Egy olyan modernista íróval van dolgunk, aki – több kortársával (T. S. Eliot, E. Pound) ellentétben – semmilyen ideológia, politikai irányultság mellett nyíltan nem kötelezte el magát. Joyce ilyen értelemben szabad

alkotó volt, aki a legfontosabb történelmi események idején hazájától távol, önkéntes száműzetésben, csak a művészetének élt.”³³

Ennek a döntésnek meglett az az eredménye, hogy a szociálisan érzékeny, politikailag elkötelezett alkotók – mint például a magyar avantgárd művészek jelentős része – nem foglalkoztak Joyce műveivel, nem hatott rájuk prózája.³⁴

Amennyire mostohán bánt az íróval Trieszt anyagi szempontból,³⁵ olyan bőkezű volt vele kulturális értelemben.³⁶ Joyce hamar megtalálta helyét a rohamos léptekkel fejlődő kikötőváros szerkesztőségeiben, értelmiségi, sőt művész köreibben,³⁷ a legjelentősebb hatást mégis rendkívül intenzív és színvonalas zenei életével gyakorolta az ír alkotóra az Adria-parti kereskedelmi központ.³⁸ Kudarcos és rövid római tartózkodásából visszatérve találkozik először Italo Svevoval (Ettore Schmitz).³⁹ Barátságukból minden bizonnyal az olasz nyelvű író profitált többet. Joyce szerepe nem értékelhető eléggé abban, hogy visszavezette az íráshoz a csalódott, félreismert, kiadók által Joyce-hoz mérhetően mostohán kezelt Svevot.⁴⁰ Közismert ugyanakkor, hogy Leopold Bloom számtalan ihletője közül Svevo volt az egyik, s talán nem éppen az elhanyagolhatóbbak egyike,⁴¹ míg felesége, Livia Schmitz a *Finnegans Wake* Anna Livia Plurabelle-ének szolgálhatott modellül, Naganowski szerint főleg gyönyörű haja miatt,⁴² McCourt úgy gondolja, hogy legendás hosszú haját Erzsébet Habsburg királyné is ihlethette, kinek szobra Triesztben az ötszáz éves Habsburg-uralmat ünnepelte.⁴³ Az Osztrák-Magyar Monarchiában már a királyné életében meglévő Erzsébet-kultusz az utóbbi elképzelést valószínűsíti, persze csak annyiban, amennyiben Joyce is értesült erről a kultusról. Megjegyzésre érdemes továbbá a Magyar Királyság területén Csillag Annának, Csehországban Anna Czilagovának nevezett, földig érő hajjal megrajzolt hölgy egy hajnövesztőszer-reklámból, melyről Bruno Schultz is megemlékezik a *Fabajas boltokban*, mivel a reklám és a termék a Monarchia területén igen elterjedt volt. Mindezzel együtt McCourt később Joyce egy Svevonak írt leveléből idézve bizonyítja, hogy Anna Livia Plurabelle legendás hajzuhatagát valóban a trieszti író felesége ihlette.⁴⁴ Italo Svevo nemcsak kikeresztelkedett zsidó volt, de családja Magyarországról, az erdélyi Kiskapusról származott.⁴⁵ Svevo feltehetőleg nem elhanyagolható szerepet játszott abban, hogy építő jellegű és alapos kritikájának köszönhetően Joyce hosszabb szünet után folytatta és befejezte *A Portrait of the Artist as a Young Man* kéziratát.⁴⁶ John McCourt szerint Joyce és Svevo kapcsolatát némileg beárnyékolhatta, hogy az ír művész több-kevesebb rendszerességgel és szintén változó sikerrel próbált anyagi támogatást igénybe venni Svevótól.⁴⁷ Naganowski szerint azért lett az *Ulysses* főhőse zsidó, mert Joyce Victor Bérard – a regény írása szempontjából alapvető fontosságú – *Les Pheniciens et l'Odysée* című művében Odüsszeusz főnóciái eredetéről olvasott.⁴⁸ Ezzel együtt nem lehet eltekinteni attól sem, hogy Triesztben Joyce igen sok zsidó származású lakossal kötött többnyire szorosabb ismeretséget. Itt formálódott meg benne az írek és a zsidók sorközösségének az a mitikus alapokat sem nélkülöző elképzelése, mely az *Ulysses* alapját képezi,⁴⁹ s amely a kora újkortól kezdve olyan üldöztetést szenvedett közösségek kulturális csoportidentitását alakította, mint a protestáns felekezetek egy része, a magyarság, vagy a 20. század végén Milorad Pavić szerint a szerbek.

Naganowski és James Joyce 1903-ban Párizsban megkezdett feljegyzései tanúsága szerint szintén Triesztben nyerne végző formát esztétikai nézetei, melyek so-

kat köszönhetnek Arisztotelész, Aquinói Szent Tamás, Dante és Hegel témához kapcsolódó elméleteinek.⁵⁰ Emellett olyan író-gondolkodók álltak figyelme homlokterében, mint John Duns Scotus, Macarius és Vergilius Solivagus. Példájukat követve Joyce európai jelentőségű művészetet akart létrehozni, mely visszakapcsolja Írországot a kontinens kulturális vérkeringésébe, ahonnan az angol hegemonia miatt szakadt ki.⁵¹ Ezzel a véleményével pontosan az ellenkezőjét képviselte annak, amit például William Butler Yeats tételezett, aki a 19. századot az író-újászületés időszakaként ünnepelte. Joyce, aki az *Ulysses* és a *Finnegans Wake* legfőbb ihletőjeként egy alkalommal a *The Book of Kells*-t nevezte meg egy érdeklődő fiatal írónak,⁵² úgy vélte, hogy az elmúlt században következett be az őshonos író-kultúra végső pusztulása.⁵³

Naganowskitól tudható, hogy az *Ulysses* prózapoétikájának francia ihletőjén, Edouard Dujardin *Les Lauriers sons coupés* című művén kívül a kortársak közül csak két szerző kísérletezett a szabad asszociációs belső monológgal, s mindkettő az Osztrák-Magyar Monarchiában alkotott. Richard Beer-Hoffmann *Der Tod Georgs* és Arthur Schnitzler *Leutnant Gustl* című novelláiról van szó.⁵⁴ Herbert Gorman írja *James Joyce* című monográfiájában, hogy az író valóban otthonra talált a hazájától távoli tengerparti városban, mely egy számára szinte szürreálisnak tűnő birodalomhoz tartozott. Gorman beszámol róla, hogy Ferenc József oldalszakállas, fehér katonazubbonyos képe díszített minden triezsti trafikot. Trieszt bécsi kávéházairól és magyar pékségeiről John McCourt emlékezik meg.⁵⁵ Joyce pedig így írt triezsti éveiről egy barátjának: „I cannot begin to give you the flavour of the old Austrian Empire. It was a ramshackle affair but it was charming, gay, and I experienced more kindness in Trieste than ever before or since in my life... Times past cannot return but I wish they were back.”⁵⁶

Bár a mediterrán éghajlat nem volt ínyére, ahogy testvéreinek, Stanislausnak írta egy levelében, úgy érezte, vajként olvad a napon, s alig várta az ősz és a borát.⁵⁷ Trieszt nem utolsósorban az egzotikus, izgalmas és főként művészeti szempontból fontos Kelet megismerésének lehetőségét hordozta számára, sőt nem egy vonatkozásában maga volt a Kelet, mely sokkal inkább toposz, mint konkrét helyszín.⁵⁸ „Joyce számára a 'Kelet' (...) az *Ulysses* megírása szempontjából releváns módon, magába foglalta Magyarországot, a Közel-Keletet (különösen Palesztinát), illetve olyan dél-európai országokat, mint Spanyolország és Görögország.”⁵⁹

Az évek múltával az egyszerű volt, időben távolodó Osztrák-Magyar Monarchia egyre kedvesebb emlékké változott Joyce számára, az *Ulysses*-be mindezzel együtt ironikus utalásképpen emelte be Haynau alakját, mivel olasz barátaitól részletekbe menően értesült a tábornagynagy kegyetlenkedéseiről.⁶⁰ Hasonlóan ironikus okból lesz a Kirké-fejezetben Bloom egyik manifesztációja Kossuth Lajos.⁶¹ Már ebben a regényében elkezdte úgy használni a nyelveket, hogy a szavak hangzása és a szó-tári alak közti különbség, valamint egy másik nyelvvel való egyezés humorra, illetve intenzív jelentésmódosulásra adjon alkalmat. Erre hívja fel a figyelmet Mecsnóber Tekla „*Inbursts of Maggyer*”: *Joyce, the Fall, and the Magyar Language* című tanulmányában. A Viragh – Virag – Virgo – Virago szavakban rejlő feminista-szexuális összefüggésekre mutat rá,⁶² majd a Küklopsz-fejezetben található rontott magyar szavak kapcsán teremt párhuzamot a *Finnegans Wake* hasonló szöveghelyeivel, amennyiben ezek a kifejezések Bloom becstelen alászállását, nővé változását

előlegezik a Kirké-fejezetre való tekintettel.⁶³ Mecsnóber a *Finnegans Wake* első része hetedik fejezetének híres részletét idézi fel a magyar vonatkozások és a testiség kapcsán, mikor a fehér bort és élvezetét a női altesti folyamatokkal hozza összefüggésbe az elbeszélő.⁶⁴ Az elemzésből kiderül, hogy a magyar nyelv Joyce által elsajátított részletei jelentős mértékben elősegítették a *Finnegans Wake* szövegének nemcsak nyelvi sokrétűségét, hanem értelmi gazdagságát, a sok értelmezői változat kifejlődését.⁶⁵ Jellemző módon az említett fejezet magyar vagy magyar jellegű szavai nagyrészt az étkezés és a testiség fogalmköréből érkeztek, Mecsnóber meg is kockáztatja a régi angol szójáték felidézését a Hungary és a hungry összefüggéseiről.⁶⁶ Mind Kossuth, mind Haynau nevének felbukkanása, azzal a tapasztalattal egyetemben, mely Mecsnóber Tekla gondolatmenetéből nyerhető, arra intheti az olvasót, hogy vegye komolyan azt, hogy Takács Ferenc *Joyce és a magyarok* című tanulmányában Joyce megértéséhez elengedhetetlennek tartja az *Ulysses* és a *Finnegans Wake* komolytalanságának, pontosabban humorának felismerését.⁶⁷ Annál is inkább, mert a magyar tárgyú részletekre nagyrészt jellemző a joyce-i humor. Az angol in-joke kifejezést terminusként bevezetve Takács nem csak Joyce-tól vett példákön mutatja be a nyelvek közötti tükörfordítás és névrajtés használatát, okozatként nyelvi tréfák és szójátékok özönével.⁶⁸

1913-ban Gorman szerint Joyce a trieszti kereskedelmi főiskolán tartott előadásokat a *Hamlet*-ről, Defoe-ról, Blake-ről, Írországról és a sagákról.⁶⁹ A *Hamlet*t kapcsolatos jegyzeteit később beépítette az *Ulysses*be, Stephen Dedalusnak ajánlódóva őket. Megjegyzem, Frank Budgen *James Joyce and the Making of Ulysses* című könyvében azt írja, hogy Joyce Triesztben összesen csak két előadást tartott ezekben az években a Népfőiskolán: Defoe-ról és Blake-ről.⁷⁰ 1919 októberében tér vissza Zürichből a Joyce család Triesztbe, ahol ekkor már az olasz trikolór lobog. Az írónak nagyon hamar rá kellett jönnie, hogy a bájos, vidám birodalmi évek elmúltak, mint ahogy Trieszt irredentái is ráébredhettek, hogy az Adriai-tenger nagy részét birtokló Olasz Királyság számára nem olyan fontos tényező ez a kikötő, mint a közép-európai Habsburg Birodalom számára volt.⁷¹ A város multikulturális pezsgése hiányzott Joyce-nak legjobban.⁷² Ugyanakkor anyagilag lényegesen jobb körülmények közé került az író, s társadalmi megbecsülése is javult, ebben az időben jelentősen előrehaladt az *Ulysses* munkálataival.⁷³ Ahogy John McCourt írja: „nem ő volt 'a halott, aki a városban sétál' – inkább a város volt az, amely meghalt számára.”⁷⁴ Joyce nosztalgiaja a régi jó Trieszt iránt párosult azzal a felismeréssel, hogy a világháború utáni kulturális centrumok iránti törekvés alkotói érdekeit szolgálja. Küszöbön állt a végleges búcsú Trieszttől.⁷⁵

John Henry Raleigh *The Chronicle of Leopold and Molly Bloom* című művében kihüvelyezi az *Ulysses*ből mindazt a magyar vonatkozást, amelyet filológiailag ki lehet mutatni Bloom kapcsán. Felhívja a figyelmet arra, hogy Bloom családfáját Mária Terézia koráig lehet visszavezetni,⁷⁶ s ez egyáltalán nem véletlen, ha figyelembe vesszük azokat az információkat, melyeket Joyce Triesztben Mária Teréziának birodalma zsidó alattvalóival kapcsolatos magatartásáról kaphatott, s amelyek alapján az uralkodónő zsidópolitikája sokkal kedvezőbb színben tűnik fel, mint amilyen az valójában volt.⁷⁷ Bloom nevének vizsgálatakor megemlíti azt a lehetőséget is, hogy felmenőinek esetleg két vezetékneve lehetett, a Lipót-Lipoti ebben

az esetben a budapesti Lipótvárosra utalhat, ahol hagyományosan sok zsidó élt, másrészt utal arra, hogy Joyce tisztában lehetett ugyan a vezeték- és keresztnév viszonyával, de a magyar névviseelési szokások esetében nem bizonyos, hogy helyesen tájékozódott. Szombathely és Székesfehérvár (Joyce-nál Szesfehérvár) tekintetében is pontos információkkal szolgál Raleigh,⁷⁸ valamint utal Molly Bloom esetleges magyar zsidó gyökereire is.⁷⁹ John McCourt szerint a Bloom házaspár multikulturális gazdagsága, melyet felmenőik jellemezhetnek,⁸⁰ egyrészt a provinciális Dublint helyezi még élesebb megvilágításba, másrészt azt bizonyítja, hogy „Joyce befogadóként mennyire nyitott volt, és mennyi mindent kapott a várostól, melyet megosztottak közép-európai kötelékei és Olaszországhoz húzó nemzeti aspirációi.”⁸¹ Bloom nevével kapcsolatban ő arra a következtetésre jut, hogy talán szerepet játszhatott a választásban Szent Lipót patrónus is, s ezen a ponton McCourt összekeveri Ausztria és Magyarország patrónusait. Szent Istvánt Ausztriának tulajdonítja, Szent Lipótot pedig Magyarországnak.⁸² A Habsburg-uralommal természetesen a Magyar Királyság területén is egyre nagyobb teret kapott Szent Lipót kultusza, talán ez téveszthette meg a szerzőt. Később Lipót császár névadói szerepe is felmerül McCourt művében, aki erélyesen védte a trieszti zsidókat a 17. században a városi tanácstól, sőt a pogromtól is, s akinek lovas szobrát Joyce rendszeresen láthatta a városban.⁸³

1932. augusztus 27-i levelében egy bizonyos dr. D. Brody az *Ulysses* magyar nyelvű kiadásának tervével fordul James Joyce-hoz.⁸⁴ Minden bizonnyal nem ez volt az első próbálkozás magyar részről, hogy kapcsolatba kerüljenek az íróval. Lutter Tibor, Joyce első magyar monográfiusa saját bevallása szerint kapott adatokat közvetlenül az alkotótól, ezt azonban Goldmann Márta nem látja bizonyítottnak, már csak a Lutter Joyce-biográfiájában található tévedések miatt sem. Lutter valóban írt Sylvia Beachnek 1933. június 13-án és 19-én a kapcsolatfelvétel ügyében, aki bár megpróbált segíteni neki, de az ügy mégis elakadhatott ebben a szakaszban. Hasonló eredménnyel zárult Fischerné Szilágyi Ágota próbálkozása is, aki ugyanazon év január 21-én írt levelet Joyce-nak. Oktatói munkájához szeretett volna közvetlen segítséget kapni, ráadásul éppen az *Ulysses* magyar zsidó vonatkozásai kapcsán. Joyce helyett Paul Léon válaszolt neki folyó hó 30-án, szűkszavúan. Szilágyi feleletet sem kapott kérdésére, Léon Stuart Gilbert *Ulysses*-kommentárjának olcsó kiadású kötetéhez utalta az érdeklődőt.⁸⁵ Goldmann Márta, aki a fenti levelezést dokumentálta *James Joyce kritikái fogadtatása Magyarországon* című művében, nem ad magyarázatot az elzárkózás okaira, találgatásokba pedig nem bocsátkozom. Egy későbbi vizsgálat tárgya talán a hasonló jellegű, más nemzeti-ségű levelezés rövid áttekintése lehetne, mely remélhetőleg értelmezhetné ezt a meghökkentő jelenséget. Ellenpélda lehet Moholy-Nagy László avantgárd művész, aki, mint Joyce egyik első értő magyar olvasója, 1935–1936 körül kapcsolatban állt az íróval, *Vision in Motion* című 1946-os művében külön fejezet található Joyce művészetéről,⁸⁶ vagy Márkus Erzsébet, aki az 1930-as években Joyce baráti köréhez tartozott, sőt tanácsokkal is ellátta az orosz, illetve a magyar nyelvet illetően.⁸⁷ Jelen dolgozat szempontjából érdekes, hogy Goldmann Márta egyértelműen tagadja Szegedy-Maszák Mihály megállapítását, miszerint Joyce járt valaha Magyarországon.⁸⁸ Azért kell figyelembe venni ezt a két kijelentést, mivel valójában egyik

sem bizonyítható, s ez a tény világosan mutatja a Joyce-recepció problematikusságát. Goldmann talán John McCourt monográfiájából szerezte az információt arról, hogy Joyce nem járt hazánkban, csupán távolról tanulmányozta, mint a Kelet reprezentánsát.⁸⁹ Ugyanakkor szintén McCourt írja ugyanott, hogy Joyce és Nora 1906. július 30-án Fiuméba utazott, majd onnan Rómába.⁹⁰

Az *Ulysses* minden magyar vonatkozásának dacára, melyekről még lesz szó, a szakirodalom nagyobb része egyetért abban, hogy a magyar nyelvi és művészeti-történelmi-kulturális, esetleg mitikus kapcsolatok szempontjából is a *Finnegans Wake* a legjelentősebb Joyce-mű. Az egyes vélemények szerint hatvan nyelv szavait hordozó mű írója tizennyolc nyelvet ismert különböző mértékben.⁹¹ Maga Joyce negyven nyelv listáját állította össze a regény kapcsán, a sorban a magyar az utolsó, és furcsa módon a szerző kifejejtette a dánt, amelyik pedig olyan fontos volt számára, hogy már Triesztben elkezdte tanulni. Egon Naganowski szerint a számtalan alkotás közül, melyek fontos ihletői voltak a regénynek, Lewis Carroll Alice-regényei és *Sylvie és Brunoja* emelhető ki.⁹² Utóbbi minden bizonnyal a helyenként már ad abszurdumig vitt nonszensz nyelvi játéka és helyzetei miatt, míg a *Through the Looking Glass* Earwicker egyik nevét, a Humphreyt adhatta, melyben így Humpty-Dumpty rejtőzhet, aki, mint tudható, leesik a falról és összetörik, sorsa éppúgy bukás, *Fall*, mint Tim Finnegané a népdalból vagy Earwickeré. Emellett Jonathan Swift *Journal to Stella*ja little language-ének hatását is kimutatja Naganowski nemcsak a *Finnegans Wake* szókészletében, de nyelvi felépítményének szerkezetében is.⁹³ Meg kell jegyezni, hogy Joyce az *Ulysses*, de főleg a *Finnegans Wake* esetében nagy jelentőséget tulajdonított és jelentős játékeret adott a „kis nyelveknek”: két kedvence minden bizonnyal az ír-skót titkos nyelv, a shelta, és az általa is nagyon hamar elsajátított triestino volt.⁹⁴ Ezeknek a rétegnyelveknek, zsargonoknak lételemük, alapkövetelményük az a többértelmű játék és folyamatos jelentésmódosulás, egymásra vonatkozás, mely a szerző módszere volt. Takács Ferenc szerint az utolsó regény nyelve már nem az angol, hanem az emberiség nyelve, ádami ősnyelv.⁹⁵ Amikor Takács a *Finnegans Wake* magyar szókészletét és utalásrendszerét illetően vizsgálódik, elsősorban magának a regénynek az általános értelemben vett, nem nyelvfüggő alaptulajdonságát illetően tesz fontos kijelentéseket: „a *Finnegans Wake* szavai amellett, hogy írásmódjukkal arra készítik olvasóikat, hogy az egyes szavakat a legkülönbözőbb módon olvasva és értelmezve (...) esetenként öt-hat különböző nyelv szavait ismerjék fel bennük, egyben – és Joyce részéről igen tudatosan – szabad kezdet adnak a beleolvasó önkénynek és fantáziának is. amiből az következik, hogy az egyes írott szóalakokban igen tág határok között lehet (szabad? kell?) felismernünk magyar szavakat, s ezekhez a felismerésekhez még akkor is bírjuk Joyce utólagos hozzájárulását, ha ő éppenséggel nem is gondolt ezekre a magyar szavakra.”⁹⁶

Vagyis az úgynevezett szoros filológiai vizsgálódás tilalomfái ledőlnek, de csak abban az esetben, ha elkötelezetten szoros olvasó filológus hozza felszínre a regény szövegéből a valóban újabbnál újabb nyelvi leleményeket. Míg Takács azt a következtetést vonja le ebből, hogy a *Finnegans Wake* magyar szótárának elkészítése megkérdőjeleződik, én inkább azon a véleményen vagyok, hogy egy ilyen szótár valóban csak a Work in Progress kategóriái között létezhet, de miért ne létezhetne. Ideális hazája lehetne egy (vagy több) egyetem műhelye. A *Finnegans*

Wake nyelvi gazdagsága által beindított szabad értelmezői stratégiák egy érdekes oldalhajítására is felhívja Takács Ferenc a figyelmet *Két gój rabbi, egy antiszemita samesz és az 1914-es orvostudományi Nobel-díj* című tanulmányában. Könnyen hihetnénk azt, hogy az irodalom- vagy művelődéstörténeti adatokat is úgy hajlítjuk ezen túl, mint a *Finnegans Wake* nyelvét, s ez bizony gyakorta inkább humoros, mint bosszantó eredményhez vezet. Egy ilyen szándékolt kirándulást tesz, kellő kritikai érzékkel Takács a fantázia világába, ahol a „mi lett – lehetett volna ha” a belépéshez szükséges útlevel. Látható lesz, hogy Joyce teremtett világainak és megélt életrajzának vélt vagy valós átfedéseiből újabb lehetséges valóságok konstruálhatók.⁹⁷ Visszatérve a regény nyelvére: „*anythounge athall*” – *avagy bármély nyalwen: a nyelvi identitás meta-tematizációja a Finnegans Wake-ben* című tanulmányában Takács konkrét példákon mutatja be, hogy a nyelvek (esetünkben főként a magyar) pontosan milyen morfológiai, szintaktikai és textológiai kölcsönhatásokra léphetnek egymással a regényben, s ennek milyen gazdag jelentésrétegek, illetve jelentésmódosulások a következményei. Az olvasás célja és kiváltó oka egyértelműen a „jelentések maximalizációja”,⁹⁸ hozzátennem: nem csak a *Finnegans Wake* esetében, de ez a mű hívhatja fel a legtöbb olvasó figyelmét arra, hogy ez az értelmezői stratégia más művek esetében is sikeresen végigvihető. Hasonló értelmezői módszert követett Moholy-Nagy László is mind az *Ulysses*, mind a *Finnegans Wake* esetében, ennek segítségével kimutatta például, hogy az *Ulysses* alapszerkezetében rejlő Apollóni-Dionüszoszi ellentétpár a hétköznapi jelentésük-ből feloldott szavak mikrostruktúrájában is megtalálható.⁹⁹ „Gondolatilag a *Finnegans Wake* bármit jelenthet (...), azon a nyelven vagy nyelveken van, amely(ek)en akarjuk, hogy legyen.” – írja Takács,¹⁰⁰ így természetesen magyarul is van. A végső konklúziója ennek a gondolatmenetnek az lehet, hogy a jelentés nem eleve önmagában meglévő a szöveg tekintetében, hanem *csakis* az olvasói tevékenység során képződik meg. Joyce tehát az ember alapvetően szabadon cselekvő alkotó-teremtő tevékenységét állítja utolsó műve középpontjába.¹⁰¹

A magyar Joyce-kutatás minden bizonnyal legtöbb kérdést felvető és igen sok kritikai észrevételt kiváltó részét képezik Fáj Attila Joyce műveinek magyar vonatkozásait kutató tanulmányai. 1968-as *Probable Byzantine and Hungarian Models of Ulysses and Finnegans Wake* című művében¹⁰² arról ír, hogy Joyce *Finnegans Wake*-ére alapvető ihlető hatása volt Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámájának. Az álom mint központi szerkezeti elem, Ádám és Éva alakja (akikkel H. C. Earwicker és Anna Livia Plurabelle többször azonosítódik) és mindkét mű kozmikus emberiséget felölelő koncepciója valóban mutat komoly egyezéseket. Az emberpár manifesztációinak sorozata az egyik legszorosabb összekötő kapocs. Ugyanakkor például Takács Ferenc *Joyce és a magyarok* című tanulmányában rámutat, hogy Milton *Paradise Lost* című műve, különösen annak 11–12. énekei már csak az anyanyelviség miatt is közelebb állhattak Joyce-hoz, jobban befolyásolhatták alkotói döntéseiben.¹⁰³ Fáj Attila azonban kifejti, hogy Milton műve sokkal jobban kötődik a *Bibliához*, azon belül is érthető módon főként az *Ószövetséghez*, mint a másik két műalkotás, melyek között univerzális igényük, valamint a bukás, a Fall Miltonéval közös motívumának tematizálódása is szorosabb összefüggésre enged következtetni.¹⁰⁴ Mindkét szerző természeti vonatkozásokat igyekezett adni

a természetfölötti álomnak, valamint ha a jungi pszichoanalízis felől értelmezzük a tragédiát és a regényt, mindkettőben fontos szervező szerepet kapnak az archetipusok.¹⁰⁵ Megjegyzem: Madách műve szintén közel állhatott a színház- és operarajongó Joyce-hoz. Fáj Attila az álom az álomban francia forradalmának megfelelőjét is megtalálja a *Finnegans Wake* esti leckeóra-jelenetében,¹⁰⁶ de felteszi a kérdést: hol és milyen körülmények között találkozhatott a tragédiával az ír alkotó? Természetesen Triesztben, olasz fordításban, habár abban az időben Madách művének már angol, francia, sőt több német fordítása is volt. 1908-ban jelent meg Antonio Fonda fordításában, Fiumében, s egy kötet fennmaradt belőle Stanislaus Joyce könyvtárában. Az *Il Piccolo della Sera*, melynek James Joyce is alkalmi munkatársa volt 1908. szeptember 18-i számában Augusto Mazzucchetti hosszabb, esszézerű írásművével ismertette a kiadást, s az író nagy valószínűséggel értesült a cikkről, mivel Fáj Attila szerint rendszeres olvasója volt a lapnak. Sőt, úgy látja, hogy több ízben merített ötletet cikkeiből az *Ulysses*hez és a későbbi *Finnegans Wake*-hez is, holott utóbbit még el sem kezdte írni trieszti tartózkodása idején.¹⁰⁷ Fáj Attila több utalást is talált Joyce utolsó regényében Madách nevére. A „Merodach” és „Madas” alakokban véli felfedezni, Ádám neve elrejtésének mintájára, akit „Fitzadam”, „Amtsadam” és „her Cow Adam” névvel illet az elbeszélő.¹⁰⁸ Különösen utóbbi méltó a figyelemre, hiszen visszafelé olvasva, s az első két szóból csak a kezdőbetűket használva a madach szó olvasható ki. Tanulmánya utolsó részében Fáj Attila újabb magyar párhuzamra hívja fel a figyelmet: Ady Endre költészetének hatására James Joyce művészetében. Már James S. Atherton írt Adyról, mint Joyce irodalmi forrásáról.¹⁰⁹ Ezek szerint Joyce német vagy francia fordításban olvasta Ady verseit a '20-as évektől kezdődően. Fáj Attila a *Finnegans Wake* „true as adie”¹¹⁰ szóösszetételében találja meg Ady említését. Értelmezésében Ady igaza, mely a Kelet mítoszát kutató Joyce számára fontos volt, az a mitikus magyar költői látomás, mely a Kelet és Nyugat közötti ellentétet a magyarság történelmi létében szintetizálja.¹¹¹ Ezt a tipikusan magyar jelenséget transzponálja Joyce át az ír világba utolsó regényében.¹¹²

Az *Ulysses* és a *Finnegans Wake* ihletői című tanulmányában Fáj Attila a megkezdett gondolatmenetet folytatja.¹¹³ Bölcséleti szempontból kritika alá vonva Giambattista Vico hatását Joyce művészetére, különösen a *Finnegans Wake*-re, arra a következtetésre jut, hogy „a F. W. filozófiai ihletője távolról sem csupán az *Új tudomány*, mint eddig hitték, hanem Vico egész filozófiája”, ezen kívül pedig „Az idők egymásutánjában, vonalasan előrehaladva bolyongó *cogito* megszemélyesítése, mely *cogito* ugyanakkor sugarasan is politróp és kitör az egyedirányítottságból, hiányzik Viconál, viszont kétségkívül ez a hősé *Az ember tragédiájának*.”¹¹⁴

S ez az a hős, aki a *Finnegans Wake*-ben is megjelenik. Magyar nyelvű tanulmányában is ír Fáj Attila Madách művének olasz fordításáról, és a trieszti recenzioról, melyből kiemeli, hogy Mazzucchetti számára a *Tragédia* Ádám, azaz az emberiség „bűneinek és erényeinek, gyengeségeinek és energiáinak” álomtörténete, s ezzel párhuzamba állítja a *Finnegans Wake* egy szöveghelyét: „Dreams of Ergen Adams”,¹¹⁵ melyet ő „Ádám energiáinak vagy mérgeződéseinek álmai”-ként fordít.¹¹⁶

James Joyce műveinek magyar vonatkozásait áttekintve látható, hogy különösen a *Finnegans Wake* értelmezői lehetőségei állíthatók párhuzamba azokkal a kérdésekkel, melyek Joyce és a magyarok viszonyára vonatkoznak, s a válaszok az

értelmezői stratégiák mintájára fogalmazódhatnak meg. Vagyis létezik érvényes és megnyugtató válasz arra, hogy a magyar kultúra jelen van-e az ír alkotó műveiben, de annak verifikálhatósága azonos például a *Finnegans Wake* teremtett világának belső törvényszerűségeivel. Ennek alátámasztására egy olyan magyar vonatkozással zárom dolgozatomat, mely tudtommal saját leleményem. Az *Ulysses* Küklopsz fejezetének elején a leginkább Cú Chulain-ra hasonlító ír harcos kapcsán egy hosszú felsorolásban mitikus, valós és irodalmi hősök nevét kapja az olvasó. A számtalan hős között szerepel „the Village Blacksmith”¹¹⁷ is, amely Petőfi Sándor *A helység kalapácsa* című hőskölteményét, illetve annak címszereplőjét, a Széles Tenyerű Fejenagyot juttatja eszembe. Petőfi angol recepciójának utána nézve kiderül, hogy ezt a művét valóban *The Village Blacksmith* címmel fordították angolra, s Joyce ifjúkorában már több kiadása volt, először 1866-ban jelent meg Sir John Bowring fordításában.¹¹⁸ Nevetséges hősiesség és hősködés keverékéből jön létre az a hangulat, mely meghatározza a taverna atmoszféráját a regényben, s ez, valamint a testi erőszak fenyegetése, és hogy egy ivó a helyszín, akárcsak Petőfi művében, további párhuzamokkal szolgál. Mindez a „konkrét” bizonyíték kevésbé fontos, mint az, hogy Petőfi ezzel a költeményével éppúgy a nagyepika, illetve az eposz trónfosztását kísérli meg, mint ahogy Joyce az *Ulysses*-szel bevallottan az eposz meghaladását tűzte ki célul, mégpedig olyan regénnyel, mely az eposzt felváltó nagyepikai műfaj, a regény korlátait is maga mögött hagyja, nem utolsósorban hasonlóan mély nyelvi humorról, mint Petőfi, a „falusi Iliász” megéneklője.

JEGYZETEK

1. James Joyce: *Finnegans Wake*, Penguin Books, London, 1992, 177. „De akadhat egyáltalán valaki, ha csak az örültek házában nem, aki elhinné?” James Joyce: *Finnegan ébredése (részletek)* (ford., bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Bíró Endre), Holnap Kiadó, Budapest, 1992, 57.
2. Például Erwin Naganowski Joyce-monográfiájában John Rodker-nek tulajdonítja az *Ulysses* 1922-es párizsi kiadását, melyről „angol eredeti” kiadásként ír. Egon Naganowski: *Joyce* (ford. Fejér Irén), Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1975, 80., 183.
3. Takács Ferenc: *A hős és a kultusz James Joyce – tanulmányok – The Hero and his Cult Essays on James Joyce*, L’Harmattan – Könyvpont, Budapest, 2013, 88.
4. <http://rosenmann.blogspot.hu/2007/07/james-joyce-munkacsy-ecce-homoja.html> (ford. Dragomán György). A Joyce és a képzőművészet kapcsolata iránt érdeklődő olvasót Gula Marianna „*Önlelke könyvében olvasva*”. *James Joyce Munkácsy Mibály Ecce Homójáról* című tanulmányához utalom, Kalligram, 2008/6.
5. James Joyce: *Ulysses. The 1922 text* (edited with an Introduction and notes by Jeri Johnson), Oxford University Press, Oxford, 2008, 168.
6. 3. jegyzet, 9–10.
7. I.m., 22–24.
8. „A huszadik század eleji Trieszt kozmopolita miliője egyáltalán nem ihlette meg. (...) Nem, Trieszt semmit sem adott Jimnek.” – nyilatkozta Stanislaus Joyce a bátyjáról. John McCourt: *A virágzás éve. James Joyce Triesztben 1904–1920* (ford. Mihálycsa Erika), Savaria University Press, Szombathely, 2010, 3.
9. I.m., 3.
10. „Joyce (...) a maga otthonában a kispolgári erény mintaképe volt: minta-férj, minta-apa, minta-nagyapa, aki rendet tartott a házatáján, a legkisebb erkölcsi ingást sem tűrte (...), ilyen csendes és eseménytelen volt egész élete.” Lutter Tibor: *James Joyce*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1959, 6. Joyce „természetétől fogva zárkózott, aki belső magányát hűvös, kifogástalan udvariasság mögé rejti, (...) az introvertált típus klasszikus példáját (...) látná az íróban” – a jungi pszichoanalízis. 2. jegyzet, 10–11.

11. 9. jegyzet, 78–81., 106.
12. 2. jegyzet, 28–29.
13. I.m., 25.
14. 9. jegyzet, 157–158.
15. 2. jegyzet, 186.
16. 3. jegyzet, 197–199. 9. jegyzet 36–38., 273. Azt McCourt is megjegyzi, hogy a háborús években már eléggé kötetlen modorban tartotta nyelvóráit Joyce, az is igaz azonban, hogy ezek kivétel nélkül magánórák, és nem iskolai tanórák voltak, ahogy arról Takács beszámol.
17. Idézi Takács Ferenc 3. jegyzet, 33.
18. I.m., 25.
19. Idézi John McCourt. 9. jegyzet, 135.
20. I.m., 118–120.
21. 3. jegyzet, 33.
22. 5. jegyzet, 454.
23. 3. jegyzet, 33–34.
24. 5. jegyzet, 128.
25. 3. jegyzet, 34.
26. Fáj Attila: *A „Magyarország feltámadása” című pamflet és Joyce*, Vigilia, 1997/2, 136–144.
27. I.m., 140–141.
28. 5. jegyzet 34. „A történelem lidércnyomás – mondta Stephen – amelyből próbálok felébredni.” James Joyce: *Ulysses* (ford. a Magyar James Joyce Műhely: Gula Marianna, Kappanyos András, Kiss Gábor Zoltán, Szolláth Dávid), Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012, 38.
29. Herbert Gorman: *James Joyce*, Rinehart & Company Inc., New York, 1939, 229., 2. jegyzet 26.
30. Idézi Egri Péter, In Egri Péter: *James Joyce és Thomas Mann. Dekadencia és modernség*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 123.
31. 9. jegyzet, 317.
32. James Joyce: *A Portrait of the Artist as a Young Man*, Penguin Books Ltd., London, 1996, 17. „Stephen Dedalus Alapismereti osztály Clongowes Wood Kollégium Sallins Kildare megye Írország Európa A világ A mindenség”. James Joyce: *Iffjúkori önarckép* (ford. Szobotka Tibor), Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1958, 35.
33. Goldmann Márta: *James Joyce kritikai fogadtatása Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, 12.
34. I.m., 50.
35. Naganowski a legproblematisabb időszaknak nevezi a trieszti korszakot. 2. jegyzet 151.
36. A Monarchia-korabeli Trieszt kulturális életéhez lásd Wenner Éva: *Irodalom a határon. Italo Svevo regényei az Osztrák-Magyar Monarchia szellemi életében*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009, 40–46.
37. 29. jegyzet 195. Arról, hogy a trieszti értelmiség nagyrészt osztozott Joyce Ibsen művei iránti rajongásában lásd 9. jegyzet, 164.
38. I.m., 273–276.
39. I.m., 107.
40. 2. jegyzet 30.
41. Gorman 190–191. McCourt 112–114. Naganowski 78. Naganowski szerint Bloom alakjában önéletrajzi elemek is felfedezhetőek, de ezzel kapcsolatban szkeptikus vagyok.
42. Naganowski, i.m., 143.
43. 9. jegyzet, 9.
44. I.m., 114.
45. 36. jegyzet, 73., 9. jegyzet, 112.
46. I.m., 112.
47. I.m., 108.
48. 2. jegyzet, 86.
49. 9. jegyzet, 278–279.
50. 2. jegyzet, 34.
51. 9. jegyzet, 150.

52. 2. jegyzet, 176.
53. 9. jegyzet, 152.
54. 2. jegyzet, 117.
55. 9. jegyzet, 77.
56. 29. jegyzet, 143. „Nem foghatok bele, hogy visszaadjam neked az öreg Osztrák Birodalom zamatát. Dűledező állam volt, de bájos, vidám, és több kedvességet tapasztaltam Triesztben, mint életemben bármikor azelőtt... Az elmúlt idők nem térhetnek vissza, de azt kívánom, bárcsak így lenne.” (nyersfordítás tőlem – K. Z.) Vö. 9. jegyzet, 31.
57. 29. jegyzet, 144.
58. 9. jegyzet, 49.
59. I.m., 50.
60. I.m., 121–123.
61. 5. jegyzet, 467.
62. Tekla Mechnóber: „*Inbursts of Maggyer*”: *Joyce, the Fall, and the Magyar Language*, In. *Focus Papers in English Literary and Cultural Studies Special Issue on James Joyce* (edited by Mária Kurdi and Antal Bókay), Department of English Literatures and Cultures University of Pécs, Pécs, 2002, 32–33.
63. Többek között a „Kisászony” és a „kissing asses”, a „Putrápesthi” (Budapest?) és a „putrid pests” kifejezésekről van szó. I.m., 34.
64. 1. jegyzet, 171. Ennek a szöveghelynek részletesebb kibontása Takács Ferencnél, 3. jegyzet, 29.
65. 62. jegyzet, 37.
66. I.m., 37.
67. 3. jegyzet, 19.
68. I.m., 20–21.
69. 29. jegyzet, 220.
70. Frank Budgen: *James Joyce and the Making of Ulysses and other writings* (with an introduction by Clive Hart), Oxford University Press, Oxford, New York, 1989, 318.
71. 29. jegyzet, 266.
72. 9. jegyzet, 319.
73. 29. jegyzet, 267–268.
74. 9. jegyzet, 326.
75. 29. jegyzet, 269–271.
76. John Henry Raleigh: *The Chronicle of Leopold and Molly Bloom. Ulysses as Narrative*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1977, 11–13., 5. jegyzet, 676–677.
77. 9. jegyzet, 283–284. Mária Terézia csehországi zsidó politikájával kapcsolatban lásd például: Kelemen Zoltán: *Az emlékezet szépirodalmi nyomai. A magyarországi haszidizmus szépirodalmi befogadásának áttekintése*, In. Uő.: *Mitikus átváltozások. Multikulturalizmus a közép-európai irodalmakban*, Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2004, 81.
78. 76. jegyzet, 13–14.
79. I.m., 21.
80. 3. jegyzet, 8.
81. 9. jegyzet, 5.
82. I.m., 121.
83. I.m., 282.
84. 33. jegyzet, 30.
85. I.m., 30–32.
86. I.m., 193.
87. 3. jegyzet, 192.
88. 33. jegyzet, 172–173.
89. 9. jegyzet, 50.
90. I.m., 98.
91. I.m., 28.
92. 2. jegyzet, 153.
93. I.m., 157.
94. 3. jegyzet, 194–195.

95. I.m., 42–44.
 96. I.m., 27.
 97. I.m., 157–160. Hasonló *A nyelvutató és a sorhajóhadnagy* című írása is Joyce és Horthy polai találkozásának legendájáról. I.m., 167–169.
 98. I.m., 183–185.
 99. Idézi Takács Ferenc: I.m., 186–187.
 100. I.m., 187.
 101. I.m., 189.
 102. Attila Fáj: *Probable Byzantine and Hungarian Models of Ulysses and Finnegans Wake*, In *Arcadia: Zeitschrift für Vergleichende Literaturwissenschaft*, Berlin, 1968, Bd. 3. Heft 1, 49–71.
 103. 3. jegyzet, 28.
 104. 102. jegyzet, 57–58.
 105. I.m., 59., 63.
 106. I.m., 60.
 107. I.m., 61–62.
 108. 1. jegyzet, 514., 532., 176.
 109. James S. Atherton: *The Books at the Wake*, London, 1959, 233.
 110. 1. jegyzet, 472.
 111. 102. jegyzet, 67.
 112. I.m., 68.
 113. Fáj Attila: *Az Ulysses és a Finnegans Wake ibletői*, Magyar Műhely, 1973/9, 65–80.
 114. I.m., 73–74.
 115. 1. jegyzet, 381.
 116. 113. jegyzet, 75.
 117. 5. jegyzet, 284.
 118. Sir John Bowring: *Translations from Alexander Petöfi the Magyar Poet*, Trubner, London, 1866.

MEZEI GÁBOR

Fordítás és fiziológia

SAMUEL TAYLOR COLERIDGE ÉS SZABÓ LÓRINC *REGÉJÉBEN*

[B]ármikor ütközzenek is külső tárgyak
 érzékeinkhez, akár a róluk visszaverődő
 fénysugarak, akár finomabb részleteik
 kiáramlása által, az a legbelsőbb és
 legrejtettebb szerveink ezeknek
 megfelelő mozgását eredményezi.

(Samuel Taylor Coleridge)¹

Tipográfia és korporealitás

Amint az a címben jelölt szövegek együttolvása során igen hamar megmutatkozik, a nyelv anyagosságának erőteljes kiaknázása az oka annak, hogy a *Rime of the Ancient Mariner* fordítása Szabó Lőrinc *Rege a vén tengerészről* című szövegében megvalósulhatott.² A *Rege* az ekvivalencia, az átvitel kritériumainak beteljesítése helyett a graféma, illetve a tipográfiai jel saját, önmagát közlő anyagosságát mutatja itt fel, ilyen módon helyezhető fordításként a forrásszöveg mellé. Ezen túl azonban arról sem feledkezhetünk meg, hogy tipográfia és hangoztathatatlanság a szövegek egy alapvető összefüggésével is kapcsolatba lép. Ezek az érzékelést és per-